

Sissejuhatus

Jaan Lahe

Tooma evangeelium on kõike tuntum ja kõige rohkem uuritud tekst Nag-Hammadi nn gnostilisest raamatukogust.¹ Pärast seda, kui 1959. a. avaldati evangeeliumist prantsuse, saksa ja ingliskeelset tõlget sisaldav väljaanne (tõlkijad A. Guillaumont, H.-Ch. Puech, G. Quispel, W. Till ja Yassa Abd al-Masih), puhkes meedias tõeline sensatsioon – on avastatud uus evangeelium! Philipp Vielhauer ütleb, et senitundmatu ja terviklikult säilinud evangeeliumi avastamine, mis sisaldas suures osas tundmatuid ja vöörapäraseid Jeesuse sõnu, lihtsalt pidi fastsineerima. Hilisem uurimistöo jahutas küll maha esialgu tekkinud kired, sest selgus, et suur osa evangeeliumi sisust oli ka juba varasemal ajal tuntud. Teadlased tundsid ka juba ennem Tooma evangeeliumi avastamist hulka “evangeeliumi” nime all tradeeritud teoseid (kaanonivälised ehk nn apokrüüfsed evangeeliumid), kuid sellele vaatamata peetakse Tooma evangeeliumi kuni tänaseni üheks tähelepanuväärsemaks varakristlikuks teoseks.

Kuigi Nag-Hammadi tekstide (seal hulgas Tooma evangeeliumi) avastamine oli erakordne sündmus, mis põhjustas palju sensatsiooni, oli fakt, et on eksisteerinud ka (vähemalt) üks Tooma nime kandnud evangeelium, tuntud juba varakristlikele autoritele. Nii mainivad Tooma evangeeliumi Origenes (*Luc. hom* 1), Hippolytus (*Ref. V* 7, 20) ja Kaisarea Eusebios (*Hist. eccl.* III 25, 6). Konstantinoopoli Timotheus tunneb koguni kahte Tooma nime kandvat evangeeliumi (*De recept. haeret.* 1, 21 C), kusjuures üks neist on meilegi tuntud Jeesuse lapsepõlvest jutustav evangeelium.

Mida kujutab endast Nag-Hammadist leitud Tooma evangeelium? See väike, ligikaudu 20 lehekülje pikkune tekst on üks rohkem kui 50-st varakristlikust teosest, mis avastati 1945. või 46. aastal Nag-Hammadist (Ülem-Egiptusest). Nag-Hammadi käsikirjaleid koosnes 13 papüüruskoodeksist ning praeguseks üldtunnustatud numeratsiooni järgi kannab Tooma evangeelium numbrit 2 koodeksis number II. Nagu teisedki Nag-Hammadi teosed, on Tooma evangeelium kirjutatud kopti keele sahiidi murdes, mida kõneldi esimestel sajanditel Ülem-Egiptuses, kuid nagu teisteski Nag-Hammadi teostes, võib ka Tooma evangeeliumis täheldada teiste kopti keele murrete (eeskätt akhmimi ja subakhmimi murrete) mõju. Suur osa kopti kirjandusest on tõlkekirjandus ning ka Tooma evangeelium on tõlge kreeka keelest. Kas ka kreekakeelne tekst oli omakorda tõlge, pole kindel, kuid osa teadlasi oletab, et evangeeliumi originaal oli kirjutatud süüria keeles. Seda seisukohta ei ole suudetud kuni tänaseni tõestada, küll on aga suur osa teadlasi veendunud, et Süüria on Tooma evangeeliumi tekkepaigaks. Juba ainuüksi apostel Tooma eriline roll, mida evangeeliumis rõhutatakse, näib vihjavat Süüriale, konkreetselt Ida-Süüriale, kus apostel Toomas oli oluline.² Süüria kui evangeeliumi tekkepaiga poolt näivad kõnelevat ka evangeeliumi arvukad kokkupuutepunktid süüria varakristliku kirjandusega, millele on viidanud eriti Gilles Quispel, Jacques E. Menard ja Alexander Böhlig. On oletatud ka, et evangeelium võib olla kirjutatud Egiptuses, kuid see seisukoht on leidnud vähe poolehoidjaid.

Tooma evangeeliumi kohta varakristliku kirjanduse hulgas võib määratleda erinevalt. Ta kuulub esmalt Uue Testamendi apokrüüfide hulka, konkreetselt apokrüüfsete evangeeliumide hulka.³ Kirjandusliku vormi poolest ei ole aga Tooma evangeelium võrreldav Uue Testamendi nelja evangeeliumiga, mis sisaldavad niihästi jutustusi Jeesuse tegudest kui ka tema sõnu. Tooma evangeelium sisaldab üksnes viimaseid, olles Jeesuse üt-

luste (logionide) kogumik. Oletatakse, et sarnaseid kogumikke oli varakristlaste ringides kasutusel mitmeid. Teistest Jeesuse ütluste kogumikest on kõige tuntum hüpoteetiline allikas Q (=Quelle, sks allikas), mida on allikana kasutanud evangelistid Matteus ja Luukas.⁴ Fragmendid ühest mahukamast Jeesuse ütluste kogumikust on ka 19. saj. lõpul Kesk-Egiptusest Oxyrhynchosest leitud kreekakeelsed papüürid. Vormile vaatamata tahab Tooma evangeelium olla aga ikkagi evangeelium selle sõna algses tähenduses, st õndsuskuulutus, mille on toonud maailma “Elav Jeesus”.⁵

Teiseks kuulub Tooma evangeelium kirjanduse hulka, mille autorsus on omistatud Toomale ja mida seepärast on nimetud ka “Tooma kirjanduseks”. On selge, et Juudas Didymos Toomas, keda logion 1 nimetab Jeesuse sõnade kirjapanijana, on mõeldud Jeesuse jüngrit Toomast, keda mainitakse nii sünoptilistes evangeeliumides, st Matteuse, Markuse ja Luuka evangeeliumis (Mt 10, 3; Mk 3, 18; Lk 6, 15) kui ka Johannese evangeeliumis (Jh 11, 16; 14, 5; 20, 24. 26. 27. 28; 21, 2). Süüriakeelses piiblikäsikirjas *Syrus Curetonianus* (5. saj.) esineb tema nimi Jh 14, 22 kujul “Juudas Toomas”. Toomas tähendab aramea keeles “kaksikut” ning selle kreekakeelseks tõlkevasteks on *didymos*. Matteus ja Markus teatavad, et Jeesusel oli vend nimega Juudas (Mt 13, 55; Mk 6, 3). Süüria traditsioon samastab tolle Juuda Toomaga. Tooma tegude raamatus on Toomas Jeesuse kaksikvend⁶ ning koptikeelses gnostilises teoses “Pistis Sophia”⁷ (ptk 42 ja 43) on Toomas üks jüngritest, kellele ülestõusnud Jeesus tegi korralduse oma sõnad kirja panna. Tooma evangeeliumi kirjapanijaks oleks siis Jeesuse vend Juudas Toomas. Peale Nag-Hammadist leitud Tooma evangeeliumi omistatakse talle veel juba mainitud Tooma tegude raamat⁸, mis kuulub apokrüüfsete apostlite tegude raamatute hulka ja kõneleb Tooma viibimisest Indias, Nag-Hammadist leitud “Atleet Tooma raamat”⁹ ning üks Jeesuse lapsepõlvest jutustav evangeelium, mida nimetatakse samuti “Tooma evangee-

liumiks”, kuid mis erineb oluliselt Nag-Hammadist leitud Jeesuse ütluste kogumikust. Eriti tugevad on Tooma evangeeliumi kokupuuted Tooma tegudega, milles tsiteeritakse mitmeid Tooma evangeeliumis leiduvaid Jeesuse sõnu. Kogu “Tooma kirjanduse” tekkepaigaks on peetud Süüriat.

Kolmandaks on püütud Tooma evangeeliumi liigitada gnostiliste evangeeliumide hulka (nagu seda on näiteks Nag-Hammadist leitud Johannese apokrüüf), mis on ehitatud üles dialoogina Lunastaja ja jüngrite vahel. Siiski ei ole Tooma evangeelium selline dialoog ja ta erineb seega vormiliselt nimetatud gnostilistest teostest. Evangeeliumi seos gnoosisega on siiski sisuline küsimus, mille juurde me tuleme veel tagasi.

Tooma evangeeliumi 114 Jeesuse ütlust ei ole reastatud pik-kuse järjekorras (nagu suurad Koraanis), vaid on ühendatud teemaatilisteks gruppideks (näiteks logionid 58–61, mida ühendab “Elu” teema; logionid 96–99, mis kõnelevad “Riigist”) või seotud üksnes märksõnade abil (näit logion 25: silmatera; logion 26: Pindu, mis su venna silmas). Mõnikord on ühendatud logionid, mida seob mõni kõlaliselt sarnane, kuid erineva tähendusega vokaabel. Viimane kajastub siiski ainult evangeeliumi koptikeelses originaalis. Logionide sidumine märksõnadega näitab, et algselt olid väiksemad ütlustegrupid pärandatud suuliselt. Evangeeliumi koostaja kogus vaid ütlused kokku, compileeris ja redigeeris neid ning tõenäoliselt varustas evangeeliumi ka sissejuhatuse ning pealkirjaga (“Evangeelium Tooma järgi”). Võimalik on, et pealkiri on lisatud hiljem kui sissejuhatuse. Iga Jeesuse ütluse juhatab sisse vormel: “Jeesus ütles”. Sageli on ütlused struktureeritud dialoogi kujul – jüngrid küsivad ja Jeesus vastab neile, kuid ainult paaril korral on mainitud situatsiooni, mis ajendas Jeesust ühte või teist sõna ütlema.

Evangeeliumis on esindatud kõik peamised kanoonilistes evangeeliumideski leiduvad Jeesuse sõnade pärimustiku vormid¹⁰: “mina olen” sõnad, tähendamissõnad, tarkusesõnad,

käsusõnad ja väikesed dialoogid. See näitab kujukalt, et nimetatud vormides edastati Jeesuse õpetust ka nendes algkristluse rühmitustes, kelle kirjandust ei võetud Uue Testamendi kaanonisse.

Osa Tooma evangeeliumis leiduvatest Jeesuse ütlustest oli kuni evangeeliumi avastamiseni tundmatud. Teine osa Jeesuse ütlustest oli tuntud erinevate kirikuisade ning Oxyrhynchose kreekakeelsete papüüruste kaudu. Nii vastab Pap. Ox. 654 Tooma evangeeliumi logionidele 1–6, Pap. Ox 1 vastab logionidele 26–30; 77; 31–33 ja Pap. Ox. 655 vastab logionidele 36–40. Kolm Oxyrhynchose papüürust ei pärine ühest ja samast käsikirjast, st nad on omakorda koopiad, kuid kuna vanim papüürus on dateeritud u a-sse 200, peab kreekakeelne Tooma evangeelium olema olnud olemas juba 2. sajandil. Kuna aga Oxyrhynchose logionide sõnastus lahkneb Tooma evangeeliumi logionide sõnastusest oluliselt, siis on kindel, et vanim Tooma evangeeliumi Jeesuse ütlusi sisaldav kreekakeelne papüürus ei saanud olla koptikeelse tõlke alustekstiks. Kolmas osa Tooma evangeeliumis leiduvatest Jeesuse ütlustest oli tuntud teistest apokrüüfsetest evangeeliumidest (nii leidub näiteks logion 2 Heebrealaste evangeeliumis, logionid 17, 22 ja 37 Egiptlaste evangeeliumis ning logionid 99 ja 104 Naatsaretlaste evangeeliumis). Neljas osa Tooma evangeeliumi logione pakub aga paralleele sünoptilistes evangeeliumides leiduvatele Jeesuse sõnadele. Tooma evangeelium sisaldab paralleele kõigis kolmes sünoptilises evangeeliumis leiduvatele Jeesuse sõnadele ning on arvestatud välja, et ligikaudu pooltel Tooma evangeeliumis leiduvatel Jeesuse sõnadel on olemas paralleelid sünoptilistes evangeeliumides. Viimane tähelepanek tõstatas teadlaste hulgas küsimuse, kas Tooma evangeelium on kirjanduslikult sõltuv Uue Testamendi evangeeliumidest. Et sünoptilised evangeeliumid olid Tooma evangeeliumi koostajale tuttavad, on arvestades nende vanust ja erakordselt laia levikut kiriku erinevates piirkondades, ülimalt tõenäoline. Samas ei ole aga suudetud tõestada Tooma evangeeliumi otsest

kirjanduslikku sõltuvust viimastest. Laialt on aga leidnud poolehoidu hüpotees, mille järgi Tooma evangeeliumi ja sünoptiliste evangeeliumide kokkulangevuste aluseks on üks ja sama Jeesuse sõnade pärimus, mida kristlased andsid suuliselt edasi ühelt põlvkonnalt teisele. On oletatud, et erinevates algkristlikes rühmitustes anti Jeesuse sõnu edasi pisut erinevas sõnastuses ning Tooma evangeelium esindab vaid ühte paljudest sõnastusvariantidest. Mõne Jeesuse ütluse puhul on koguni oletatud, et see on säilinud Tooma evangeeliumis algsemal kujul kui sünoptilistes evangeeliumides.¹¹

On leitud ka kokkulangevusi Tooma evangeeliumi ja Johannese evangeeliumi vahel. Sellisteks paralleelideks on näiteks väljend “mitte surma maitsma” (logion 1=Jh 8, 52), Jeesuse sõnad tulevastest päevadest, mil jüngrid otsivad teda ja ei leia (logion 38=Jh 7, 34) ning Jeesuse enesetähistus “valgus” (logion 77=Jh 8, 12). Kuna Johannese evangeeliumi tekkepaigaks peetakse Süüriat, näevad paljud teadlased ka paralleelides Tooma evangeeliumi ja Johannese evangeeliumi vahel argumenti Tooma evangeeliumi Süüria päritolu kasuks.

Käsikiri, mille kaudu Tooma evangeelium on meieni jõudnud, on dateeritud umbes 400. a, kuid paleograafilised iseärasused viitavad sellele, et ta on ära kirjutatud ühest vanemast koptikeelsest käsikirjast. Teos ise on muidugi mõista vanem kui käsikiri, milles ta seisab. Tooma evangeelium on kirjutatud kindlasti hiljem kui Uue Testamendi evangeeliumid, kuid samas ei saa ta olla ka väga hiline. Kuna paljud Tooma evangeeliumis esinevad Jeesuse sõnad on tuntud Oxyrhynchose papüürustest, millest vanim on dateeritud umbes a-sse 200 ja evangeeliumi mainib Origenes (surn u 254), siis on Tooma evangeeliumi tekkeajaks peetud üldiselt 2. sajandit. Kümnendi suhtes on dateeringud kõikuvad, kuid kõige enam pooldavad teadlased seisukohta, et evangeelium on kirjutatud 2. saj. keskpaiku. 2. sajandist on pärit ka enamik ülejäänud Nag-Hammadist leitud teoseid.

Tõenäoliselt juba varsti pärast tekkimist jõudis Tooma evangeelium Süüriast Egiptusesse ning tõlgiti seal 3. sajandil kopti keelde.

Palju on vaieldud Tooma evangeeliumi teoloogilise suunitluse üle. Paljud Tooma evangeeliumi uurijad, sh terve koptikeelsete gnostiliste käsikirjade Berliini uurimiserühm (*Berliner Arbeitskreis für koptisch-gnostische Schriften*), on seisukohal, et Tooma evangeeliumis puudub ühtne, tervet teost läbiv teoloogiline kontseptsioon. Siiski võib evangeeliumis täheldada teatud kindlaid teoloogilisi motiive, mis ikka ja jälle korduvad. Sellisteks motiivideks on näiteks radikaalne maailma põlgamine (logionid 55, 56, 80) ja inimese jumalik päritolu, millest inimene teadlik ei ole (logionid 3, 85, 87). Evangeeliumi kristoloogiat iseloomustavad Kristuse preeksistentsi ja tema kõikjaloleku rõhutamine (logionid 28, 30, 77). Nii nagu enamikus gnostilistes tekstides, piirdub Jeesuse kui Lunastaja funktsioon Tooma evangeeliumis salajase ilmutuse edastamisega. Jeesus kui tundmatu Isa ilmutaja on küll keskne motiiv ka Johannese evangeeliumis, kuid seal ei piirdu Jeesuse roll Lunastajana üksnes Jumala ilmutuse edastamisega, vaid selle kõrval on oluline ka Jeesuse lunastav surm.

Philipp Vielhauer on juhtinud tähelepanu tõsiasjale, et kuigi Tooma evangeeliumil on palju kokkupuutepunkte sünoptiliste evangeeliumidega, erineb Tooma evangeelium neist oluliselt paljudes olulistest punktides. See puudutab näiteks eelseisvat Jumalariigi tulekut. Ehki Jumalariik (Tooma evangeeliumis "Isa Riik", "Taevariik" või ka lihtsalt "Riik") on evangeeliumis üks keskseid mõisteid, mõistetakse seda siin erinevalt sünoptilistes evangeeliumides valdavast käsitlusest mitte tulevikulisena, vaid olevikulisena. Õigupoolest peaks ütleva, et Tooma evangeeliumi järgi on Jumalariik "igavikuline", sest jüngrid mitte ainult "ei lähe" sinna ega "leia" seda, vaid nad on ka sealt tulnud (logion 49). Seega on Tooma evangeeliumis üheks oluliseks ideeks tagasipöördumine algusesse ning kohati tundub, et see ei eelda mitte

ainult kujutlust hinge preeksistentsist, vaid et mõiste “Riik” vaheldub jüngril jumaliku “minaga” (vrld logione 27, 49, 11: “Riiki leidma” = “Isa tunnetama” = “iseennast leidma”). Sünoptikutest erineb Tooma evangeelium ka oma radikaalse askeetliku suunitluse poolest.

Pärast seda, kui Tooma evangeelium avastati, liigitati ta kohe gnostiliste evangeeliumide hulka. Selle põhjuseks olid evangeeliumi ilmsed kokkupuutepunktid gnoosisega ja ka fakt, et Tooma evangeelium samastati Origenese, Hippolytuse ja Eusebiose mainitud Tooma evangeeliumiga, mille kohta nad väidavad, et see oli kasutusel gnostikute hulgas. Juba esimesed Tooma evangeeliumi uurijad samastasid Nag-Hammadi Tooma evangeeliumi mainitud teosega. Ka hilisemad uurijad on pidanud Tooma evangeeliumi gnostiliseks, kuid rahuldavalt ei ole suudetud teda paigutada ühegi konkreetse gnostilise rühmituse kirjanduse hulka. Katseid selles suunas on siiski tehtud. Nii näitas juba Puech arvukaid kokkupuutepunkte Tooma evangeeliumi ja manihheistliku kirjanduse vahel. Altaner ja Stüiber juhivad tähelepanu sellele, et Jeruusalemma Cyrillose andmetel (cat. 4, 36; 6, 31) olevatki Tooma evangeeliumit kasutanud manilased, kelle tegutsemisest Egiptuses on andmeid alates IV sajandist. Läheduse tõttu Nag-Hammadist leitud Filippose evangeeliumile (see teos leidub II Nag-Hammadi koodeksis ja kannab järjekorranumbrit 3, st ta järgneb vahetult Tooma evangeeliumile) ning logionis 75 mainitud “pulumakambri” tõttu on räägitud ka Tooma evangeeliumi kokkupuutepunktidest valentiniaanlusega.¹² Samas puuduvad aga evangeeliumis kõik teised valentiniaanidele spetsiifiliselt omased kujutlused (nagu näiteks kujutlus aioonidest¹³, kes moodustavad mees- ja naissoost paarid). See on ka põhjuseks, miks näiteks G. Quispel eitas evangeeliumi gnostilist iseloomu.¹⁴ H. Ch. Puech oletas, et Tooma evangeeliumist oli olemas kaks erinevat versiooni – “ortodoksne” versioon, mida esindavat Oxyrhynchose papüürosed, ning gnostiline versioon, mida esin-

davat Nag-Hammadi Tooma evangeelium. See seisukoht ei ole aga laiemalt tunnustust leidnud.

Tänapäeval ei eita enamik uurijaid küll gnostilise vaimulaadi olemasolu Tooma evangeeliumis või vähemalt Tooma evangeeliumi teoloogia lähedust gnostilisele teoloogiale, ent gnostiliseks ei peeta enam kogu evangeeliumi, vaid ainult selle ühte kihistust.¹⁵ Tervikuna ei luba Tooma evangeeliumi pidada gnostiliseks temas leiduvad arvukad mittegnostilised logionid. Seda seisukohta kinnitab ka Tooma evangeeliumi kirjanduskriitiline uurimine, mis on jõudnud järeldusele, et evangeelium ei ole kirjanduslikult ühtne. Ta on ammutanud materjali vanematest Jeesuse ütlustekogumikest¹⁶ ning sisaldab erinevaid kihistusi, mis pärinevad erinevatelt varase kristluse suundadest.¹⁷ Nii eristavad Oscar Cullmann ja Gerd Lüdemann Tooma evangeeliumis selgelt kahte teoloogilist liini: logionid, millele leidub paralleele sünoptilistes evangeeliumides ja mis ei ole gnostilised, ning logionid, mis on kindlasti gnostilised. Kuna osades logionides mängib suurt rolli Jaakobus Õige, st Jeesuse vend Jaakobus, kes oli oluline juudikristlastele, siis oletab Cullmann, et need logionid pärinevad juudikristlikest gnostilistest ringkondadest. Võrreldes teiste Nag-Hammadist leitud teostega on aga Tooma evangeelium nii kirjanduslikult kui ka teoloogiliselt suhteliselt erandlik nähtus, millel on rohkem kokkupuuteid Nag-Hammadi välise kirjandusega (Uue Testamendi evangeeliumid, Oxyrchnchose logionid, Süüria varakristlik kirjandus) kui viimasega.

Märkused

- ¹ Nag-Hammadi käsikirjade kohta vt Jaan Lahe. Gnoosis ja algkristlus. 2., parandatud ja täiendatud trükk. Tallinn, Kodutrükk 2004, lk 19–21; lk 223–225 on antud ka Nag-Hammadist leitud teoste täielik loetelu. Tooma evangdeeliumi problemaatikat on eesti keeles käsitletud veel Randar Tasmuth; vt Randar Tasmuth. Tooma evangeeliumi problemaatikast. Teoses: *Mente et corde*. Esseekogumik. EMK Teoloogiline Seminar. EELK Usuteause Instituut. Tallinn Logos 2000, 111–118.
- ² Toomast peeti Süüria apostliks.
- ³ Uue Testamendi apokrüüfid on kättesaadavad kogumikus: Edgar Hennecke, Wilhelm Schneemelcher. *Neutestamentliche Apokryphen in deutscher Übersetzung*. 3., völlig neubearbeitete Auflage. I. Band: Evangelien. Tübingen J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1959. II. Band: Apostolisches Apokalypsen und Verwandtes. Tübingen J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1964.
- ⁴ Teooria, mille kohaselt Matteuse ja Luuka evangeeliumi koostaja on kasutanud allikatena Markuse evangeeliumi ja allikat Q, on Uue Testamendi teaduses üldtunnustatud. Selle kohta vt eesti keeles nt Eduard Lohse. *Uue Testamendi tekkelugu*. Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus Tartu 1994, lk 104–109.
- ⁵ Nimetus “Elav Jeesus” võib tähistada nii ülestõusnud Jeesust kui ka Jeesust kes omab “Elu” kui jumalikku kvaliteeti, mida ta ka teistele jagada võib. Logionides 3 ja 37 on “Elav” ka Isa epiteediks. Epiteeti “Elav” kannab Jeesus ka gnostilises 1. Jeu raamatus (3. saj. algus).
- ⁶ Kujutlust Toomast kui Jeesuse kaksikvennast on seostatud gnoosises laialt levinud kujutlusega, et igal inimesel on oma taevane “teisik”, mudel või vaste (kr *eikon* – pilt, peegelpilt, kujutis), millega ta pärast surma kohtub. Ka Jumalal on gnostikute arvates oma *eikon*, oma taevane peegelpilt, mille kaudu Ta ennast inimestele ilmutab. Kujutlus

taolisest *eikon`* ist leidub ka Tooma evangeeliumis (näiteks logionides 83 ja 84)

- ⁷ See koptikeelne teos koosneb neljast osast: kolm esimest osa pärinevad ajavahemikust 250–300, neljas osa 3. sajandi I poolest ja on seega vanem kui esimesed osad; tõenäoliselt oli ta algselt iseseisev teos. Pistis Sophia on kirjutatud Egiptuses, kuid on tõlge kreekakeelsest originaalist. Pistis Sophia liigitatakse gnostiliste evangeeliumide hulka ja tahab olla Jeesuse salajane ilmutus jüngritele.
- ⁸ Tooma teod on kirjutatud arvatavasti 3. sajandil süüria keeles, kuid temast on säilinud ka kreekakeelne versioon ning töötlused ladina, etioopia ja armeenia keeles.
- ⁹ Atleetideks nimetati varases kristluses askeete.
- ¹⁰ Vormi mõiste kohta ning erinevate vormide kohta, milles anti edasi Jeesuse sõnade pärimustikku vt eesti keeles näiteks Eduard Lohse. Uue Testamendi tekkelugu. Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus. Tartu 1994, lk 19 ja 87–95.
- ¹¹ Seda on oletatud näiteks logionide 31 ja 65 puhul.
- ¹² Valentiniaanlus on 2. saj-l elanud gnostik Valentinose järgi nime saanud gnostiline suund. “Pulmakambriks” nimetati üht valentiniaanide sakramenti.
- ¹³ Aioonideks (kr. *aion* – ajastu, igavik) nimetatakse gnoosises jumalikke olendeid, kes moodustavad kõrgema maailma, *pleroma* (kr. täius).
- ¹⁴ Gilles Quispel väitis, et evangeelium esindab enkratiitliku kallakuga Süüria kristlust. Samas on aga fakt, et viimasel oli mitmeid kokupuutepunkte gnoosisega. Selle kohta vt näiteks Alfred Adam. Dogmadelugu. Tartu Greif 1995, 58–60.
- ¹⁵ Nii peab näiteks Gerd Lüdemann gnostilisteks järgmisi logione: 2, 92, 94, mis peegeldavat gnoosisele omast “otsijareligiositeeti”; 4, kus on juttu lapsest, kes küsib Elu asukoha järele; 28, mis kõneleb valgustuse vajalikkusest; 21, 27, 56, 80, 110, 111, mis kajastavad maailmapõlgavat

hoiakut; 49, milles jüngritele meenutatakse nende taevast päritolu; 50, milles Lüdemann näeb tüüpilist “gnostilist katekismust”; ka viimases logionis (114) kirjeldatud Peetruse ja Maarja Magdaleena konflikt on Lüdemanni arvates gnostilises kirjanduses laialt levinud topos.

¹⁶ Seda kinnitab ka dublettide olemasolu. Vrd näiteks logione 5/6; 22/106; 39/102; 41/70; 51/113; 56/80; 81/110; 87/112. Tooma evangeeliumi aluseks olevaid vanemaid Jeesuse ütluste kogumikke ei ole siiski võimalik rekonstrueerida.

¹⁷ See seisukoht haakub hästi H. Kösteri ja J. M. Robinsoni teesiga, mille järgi Jeesuse sõnade pärimust andi edasi erineva teoloogilise suunitlusega algkristlike rühmituste poolt ning iga rühmitus tõlgendas pärimust läbi oma teoloogia prisma. Selle kohta eesti keeles vt näiteks Karl Martin Fischer. *Algkristlus*. EELK Usuteaduse Instituudi õppekirjandus 4. Tallinn Logos 1995, lk 53–61.